УДК 94(477.64)«14/17»:355]:323.1(477.62) **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-02

КОЗАЦЬКИЙ ЧИННИК ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ

Ю. В. Ситник
Уманський національний університет
july-don@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7912-908X

О. М. Ситник
Мелітопольський державний педуніверситет імені Богдана Хмельницького
oleksander_sytnyk@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7743-8148

Ключові слова: козацтво, фронтир, українська ідентичність, Донеччина, колонізація, деколонізація.

У статті здійснено переосмислення козацького чинника в процесі формування української ідентичності Донецького краю в контексті фронтирної парадигми. Проаналізовано особливості заселення південно-східних теренів України, відомих як «Дике поле», та умови взаємодії осілого землеробського і кочового світів. Показано, що українське козацтво постало як результат тривалої взаємодії уходників, бродників і носіїв татарського козакування та стало ключовим елементом соціальної, культурної й ментальної адаптації населення регіону. Висвітлено вплив імперської колоніальної політики Російської держави наприкінці XVIII ст. на трансформацію козацької ідентичності та деформацію українського історичного наративу Донеччини. Обґрунтовано, що застосування підходів історичної лімології й постколоніальних студій дозволяє розглядати Донецький край як органічну складову українського історичного простору. Актуальність дослідження посилюється в умовах сучасної російсько-української війни та процесів деколонізації історичної пам'яті.

THE COSSATS FACTOR IN THE PROCESS OF FORMING UKRAINIAN IDENTITY IN THE DONETSK REGION

Ju. V. Sytnyk
Uman National University

O. M. Sytnyk
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University

Keywords: Cossackdom, frontier, Ukrainian identity, Donetsk region, colonization, decolonization.

The article offers a reinterpretation of the Cossack factor in the process of shaping Ukrainian identity in the Donetsk region within the framework of the frontier paradigm. The study analyzes the settlement patterns of southeastern Ukraine, historically known as the «Wild Field», emphasizing the long-term interaction between sedentary agricultural communities and the nomadic steppe world. It is argued that Ukrainian Cossackdom emerged as a result of complex and prolonged interactions among ukhodnyky, brodnyky, Zaporizhian Cossacks, and representatives of Tatar Cossack traditions, forming a distinctive frontier identity.

This frontier identity combined military mobility, economic adaptability, collective values, and a high degree of social equality, which played a crucial role in integrating diverse population groups and establishing a stable Ukrainian presence in the region. Special attention is paid to the impact of the Russian Empire's colonial policy in the late eighteenth century, which aimed at

dismantling Cossack autonomy, reshaping the ethnic structure of the region, and imposing the concept of a «triune Russian nation». These policies led to the gradual deformation of Cossack identity and the marginalization of the Ukrainian historical narrative in Donbas.

Based on demographic data and historical sources, the article demonstrates that the Ukrainian population remained dominant in significant parts of the Donetsk region despite intensive imperial colonization projects. The application of historical limology, frontier studies, and postcolonial approaches makes it possible to overcome imperial historiographical stereotypes and to reinterpret Donetsk region as an integral part of the Ukrainian historical and cultural space.

The relevance of this research is particularly significant in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, as it contributes to the decolonization of historical memory and reinforces the understanding of Ukrainian identity in southeastern Ukraine.

Постановка проблеми. Епоха Середньовіччя характеризувалася, зазвичай, державними утвореннями з не завжди чітко окресленими й визначеними кордонами та своєрідними формами самоорганізації. Іноді виникали значні пограничні зони, де століттями формувалися певні «точки зіткнення» осілого, землеробського й кочового світів. Й однією з таких порубіжних, або ж фронтирних зон стала територія південно-східної України, зокрема – майбутнього Донецького краю, де існували всі сприятливі передумови для формування козацтва.

У процесі освоєння нових порубіжних земель і територій зазвичай відбувається взаємозіткнення цілого комплексу чинників. Терени південно-східної України впродовж тривалого часу знаходилися під міграційними впливами найрізноманітніших етносів та народів, які приносили певні особливості у розвиток цього краю. Здавна цей край називався «Диким полем», а нині виникають нові формулювання на кшталт «порубіжжя», «пограниччя», «фронтиру» тощо. Зазвичай в умовах фронтиру формується й нова етнічна ідентичність. Зокрема на теренах південно-східної України постало явище українського козацтва, котре відіграло певну роль у процесі становлення української ідентичності населення Донецького краю.

Аналіз джерел та останніх досліджень. З огляду на специфіку тематики, насамперед, відзначити праці представників Київської історичної школи В. Б. Антоновича, комплексні дослідження яких стали основою вивчення історії українського козацтва. Так, Володимир Антонович у «Короткій історії Козаччини» проаналізував процес заселення українських південно-східних козацьких теренів[1]. Михайло Грушевський висловивши твердження про зв'язок українського козацтва з уходниками, зауважив про його появу наприкінці XV – першій половині XVI ст. на теренах південно-східної України[2]. Василь Пірко у своїй праці «Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел» висловив власні припущення щодо передумов для початку системного заселення й становлення постійного етнічного складу населення нинішнього Донецького краю[3]. Галина Турченко у своїх роботах розглядає терени південно-східної України, зокрема й їх населення, в контексті тотальної русифікації та колонізації цього краю[4]. І саме це зрештою призвело, серед іншого, до деформації української козацької ідентичності, історично притаманної для цих земель. Також Галина й Федір Турченко у праці «Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові» вказують, що перші письмові свідчення щодо козацтва на теренах Донецького краю сягають початку XVI ст.[5]. Сергій Громенко, в рамках

[1] Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / Передм. І. І. Глизя. Київ: Вид-во «Україна», 2004. 304 с.

[2] Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991–2015. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1909). Київ: Наукова думка, 1995. X, 624, [4] с. С. 82.

[3] Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 180 с.

[4] Турченко Г. Ф. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 38. 2014. С. 88–96; Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: історія і сьогодення. *Схід і Південь України: час, простір, соціум*: у 2 т. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Т 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 206–232.

[5] Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014.

своєрідної концепції Мультифронтиру, приділив значну увагу фронтирній ідентичності[6]. Ярослава Верменич, в свою чергу, звернула увагу на термінологічну складову явища фронтиру[7].

Мета публікації. Метою статті є переосмислення козацького чинника в процесі формування української ідентичності Донецького краю.

Виклад основного матеріалу. Південно-східні терени України, або «Дике поле» внаслідок наявності численних міграційних потоків стали ареною не лише протистояння певних груп осілого та кочового населення. Одночасно формувалися певні форми взаємодії між ними. Зокрема таким чинником стало козацтво, котре увібрало в себе найбільш властиві цим світам й, одночасно, якомога більш ефективні для виживання в тих складних, часто екстремальних умовах.

Зона фронтирного пограниччя стала також місцем зіткнення таких ментально-психологічних форм, як Свій і Чужий, котрі уособлювали обидві периферії з обох боків порубіжжя. І в такому пограничному вимірі полягав досить унікальний екзистенційний феномен. Адже тільки тут було специфічне відчуття сусідів, сприйняття кордону та знакових систем, що це супроводжували. Одночасно відбувалося становлення особливих культурних, сакральних і релігійних меж, котрі виникали внаслідок етнічного симбіозу. Чи не най не найбільш питомим витвором такої парадигми стала фронтирна ідентичність, яка охоплювала певний спектр факторів на кшталт: «фронтирної мови», «фронтирної культури» й «фронтирної релігії». Природно, що й філософія діалогу тут має вибудовуватися на нестандартному, специфічному фундаменті толерантного взаєморозуміння[8].

Як зауважила Ярослава Верменич, переосмислення таких історичних понять, як «кордони», «рубіжність», «граничність» потребує певного «просторового повороту» в історичній науці та в соціогуманітарних досліджень у цілому. Зокрема це стосується історичної компаративістики, постколоніальних студій, «перехресної історії», «історичної лімології» тощо. І саме в контексті історичної лімології (з лат. limes – кордон) окреслюються новітні переоцінки й «фронтирного» підходу, котрий залишається визначальним щодо схем граничності. Зокрема завдяки й Фредеріку Д. Тернеру[9]. У контексті експансії Московської (Російської) держави XVI–XVIII ст. на південні й східні території та формування нових кордонів Російської імперії, А. Каппелер запропонував концепт фронтиру, з врахуванням ракурсів на кшталт: географічного фронтиру між природними зонами; соціального фронтиру між різними способами життя та системами цінностей, насамперед між осілим населенням й кочівниками чи мисливцями; військового фронтиру; релігійного й культурного фронтиру. Отже, значення «фронтиру» поступово трансформувалося від географічної й просторової «прив'язки» до соціально-культурних, ментальних й економічних контекстів. Відповідним чином, замість початкового смислового значення (заселення неосвоєних земель і напівмілітарний спосіб існування) виникає дещо ширше: порубіжне існування на межі зіткнення протилежностей[10].

Г. Турченко вважає, що терени сучасної Донеччини, включно з їх населенням, історично формувалися в якості органічної частини України. І цей процес тривав аж до включення до складу Російської держави наприкінці XVIII ст. Відтак ця територія, що раніше відносилася до Земель Війська Запорозького Землях Війська Запорозького, стала частиною Російської імперії. При цьому, російською владою нав'язувалася теза про російське походження населення Півдня України. Тобто розпочалася фальсифікація історії України, принагідно з використанням теорії триєдиного російського народу, що, мовляв, охоплював: великоросів, малоросів й білорусів. Щоправда, російськими істориками визнавалося те, що на процес історичного розвою українців і росіян впливали й зовнішні чинники, котрі призвели до набуття й певних відмінних рис між цими двома народами[11].

Згідно твердження В. Пірка, вже з кінця XIV ст. почали формуватися передумови для початку системного заселення й становлення постійного етнічного складу населення нинішнього Донецького краю[12]. На думку Г. й Ф. Турченко, перші

Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 116 с.

[6] Громенко С. Концепція Мультифронтиру. *Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)* / Упор. С. Громенко. Харків: ВД «Фабула», 2024. С. 10–26.

[7] Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм. *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 1. Колективна монографія* / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 16–53.

[8] Громенко С. Концепція Мультифронтиру… С. 23.

[9] Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм… С. 41.

[10] Каппелер А. Южный и восточный фронтир России в XVII–XVIII веках. *Ab Imperio*. 2003. № 1. С. 47–64. 47, 48.

[11] Турченко Г. Ф. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 38. 2014. С. 88–96.

[12] Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст… С. 8, 9.

письмові свідчення щодо козацтва на теренах Донецького краю сягають початку XVI ст. Відтак на середину XVI ст. на цих землях фіксувалося повноцінне існування козацького населення. Зокрема до 1570-х р. стосуються відомості про звернення Івана IV до донецьких козаків з грамотою щодо несення ними прикордонної служби для Московської держави. Стосовно кінця XVI ст. існують дані про формування запорізькими козаками на місці венеційсько-генуезького укріплення Адомаха – в гирлі річки Кальміус – козацького поселення Домаха (на місці сучасної території Маріуполя)[13].

Володимир Антонович зазначив, що в другій половині XVI ст. значна маса селян, прагнучи позбутися шляхетсько-панського гніту, переселялась із північно-західної України на південно-східні землі. При цьому, новоприбулі мігранти «застали там старокозацькі села». Відтак «козаки цих сіл не відпихали від себе захожих, а приймали до своїх сотень і заступались за їх права». На думку В. Антоновича, у цьому «виявився їх старий інстинкт рівноправності, хоч потім козаки і не раді були, бо їм доводилося квитувати за те»[14]. Цілком очевидним є те, що селяни північно-західної України, маючи власні звичаї й традиції, не надто переймалися тим, щоб облишити їх й повністю переймати нові та незвичні їм правила існування Дикого Степу. Натомість мешканці «старокозацьких сіл», представляючи своїм походженням нащадків уходників і бродників й надто добре усвідомлюючи всі ризики та небезпеки існування серед Дикого Степу, закономірним чином, критично ставилися до тих, хто не сприймав, належним чином, нові реалії.

Борис Крупницький у праці «Ліс, степ і море в процесі формування української нації», вказував на те, що умови життя в степу, потребували від українців певного пристосування. Особливо були небезпечними ризики, пов'язані з кочовим чинником, зокрема з ординцями, котрі становили головну загрозу для уходників й українського населення вже козацьких часів[15].

Заселення та господарське освоєння південно-східної України значною мірою розпочинається на межі XVII та XVIII ст. На перешкоді цього процесу були насамперед постійні турецько-татарські набіги. Внаслідок цих набігів багато вже освоєні та заселені міста неодноразово спустошувались і приходили в запустіння. Якби не існувало турецько-татарської загрози то Запорозька січ була заселена значно скоріше чим це було насправді.

Хід російсько-турецької війни 1735–1739 рр. досить згубно позначився на становищі населення нинішнього Донецького краю. Так, місцеві жителі постійно страждали від ординських набігів. Чисельність населення краю на 1738 р. складало 8809 осіб чол. статі. У порівнянні з 1719 р. чисельність росіян зменшилась з 6994 до 6223 осіб, проте українців зросла з 1753 до 2586 осіб. Більшість українського населення проживало в Бахмутському повіті (1934 особи), а на майбутній Донецький – припадало тільки 652 особи чоловічої статі. У межах краю, а саме на теренах майбутнього Бахмутського та Донецького повітів, поселилися 2747 осіб чоловічої статі слобідських козаків, що перебували у віданні Ізюмського слобідського полку. Крім того, у Бахмуті й Торі було поселено ще 712 козаків (388 російських, 324 українських), що помітно позначилося на національному складі населення краю. З 9290 осіб чол. статі загальної кількості населення краю згідно 2-ї ревізії українцями ідентифікувалось 5730 осіб, або 61,38 %, дещо менше 2/3 усього його населення. З них державні селяни складали 93 %, а на поміщицьких припадало тільки 7 %, більшість з них мешкали в Бахмутському повіті[16].

Як відзначив В. О. Пірко, починаючи з 1753 р., на території земель Війська Запорозького будувалася так звана Українська лінія, котра мала простягнутися від Дніпра вздовж Самари – аж по Бахмут. Будівництво цієї лінії на теренах Війська Запорозького Низового спричинило масові протести з боку запорізьких козаків. Відтак російська імперська влада прийняла рішення на східних окраїнах Української лінії створити поселення для іноземців задля зміцнення державних кордонів й відокремлення Запорозької Січі від Лівобережжя й Слобожанщини. Згідно із цим указом царського уряду, на схід від Бахмута планувалося поселити вихідців із Балкан – сербів, хорватів й інших, які володіли досвідом боротьби з Османською імперією та проявили наміри щодо переселення в межі Російської імперії. При цьому, було прийнято рішення про утворення компактного військового поселення з назвою Слов'яносербія й з центром у місті Бахмут[17]. Відтак, в 1753 році розпочалося формування Слов'яносербії – як автономної області військово-землеробських поселень сербів, мол-

[13] Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 116 с. С. 18, 20.

[14] Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини… С. 30.

[15] Крупницький Б. Ліс, степ і море в процесі формування української нації [фрагменти] *Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)* / Упор. С. Громенко. Харків: ВД «Фабула», 2024. С. 74–85. 79.

[16] Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.… С. 48, 49.

[17] Там само. С. 49–51.

даван, болгар й інших поселенців слов'янського та іншого походження православного віросповідання на південному березі Сіверського Дінця на території Бахмутської провінції Російської імперії.

Висновки.

Таким чином слід наголосити, що козацький чинник формування української ідентичності Донецького краю проявився в контексті становлення в порубіжних зонах певних «точок зіткнення» осілого, землеробського й кочового світів. Зокрема такою фронтирною зоною була територія південно-східної України, зокрема – майбутнього Донецького краю, де існували всі сприятливі передумови для формування козацтва. На основі тривалої взаємодії між уходниками, бровниками й носіями татарського козакування витворилися певні форми взаємодії, що, зрештою, стало підґрунтям для остаточного становлення українське козацтва, з його специфічною ідентичністю.

Отже, козацький чинник був одним із визначальних у процесі формування української ідентичності Донецького краю, оскільки виник і розвивався в специфічних умовах фронтирного порубіжжя. Південно-східні терени України тривалий час залишалися зоною інтенсивної взаємодії осілого землеробського населення та кочового степового світу, що сприяло появі особливих соціальних і культурних форм, здатних забезпечити виживання в умовах постійної небезпеки. Саме козацтво стало тією інтегративною силою, яка акумулювала елементи різних способів життя, трансформувавши їх у відносно цілісну систему цінностей, норм і практик.

Формування українського козацтва на теренах майбутнього Донецького краю відбувалося внаслідок тривалої взаємодії уходників, бродників, запорозьких козаків та носіїв татарського козакування. У межах цієї взаємодії виникла фронтирна ідентичність, що поєднувала військову мобільність, господарську адаптивність, традиції колективізму й відносної соціальної рівності. Вона стала важливим чинником інтеграції різних груп населення та заклала підвалини української ідентичності регіону.

Імперська політика Російської держави наприкінці XVIII ст., спрямована на ліквідацію автономних козацьких структур, колонізацію краю та нав'язування концепції «триєдиного російського народу», призвела до поступової деформації козацької ідентичності та маргіналізації українського елементу. Водночас історичні джерела й демографічні дані засвідчують домінування українського населення на значній частині території Донеччини навіть у період активних колонізаційних експериментів.

Загалом слід наголосити, що переосмислення козацького чинника в контексті фронтирних і постколоніальних студій дозволяє подолати імперські історіографічні наративи та утвердити бачення Донецького краю як органічної складової українського історичного й культурного простору. Актуалізація цієї проблематики має особливе значення в умовах сучасної російсько-української війни, оскільки сприяє деколонізації історичної пам'яті та відновленню української ідентичності регіону.

References

Antonovych, V. B. Korotka istoriya Kozachchyny. Kyiv, 2004. 304 s.

Vermenych, Ya. Prostorove modelyuvannya istoriyi: zmina paradyhm. *Skhid i Pivden Ukrayiny: chas, prostir, sotsium*: u 2 t. T. 1. Kyiv, 2014. S. 16–53.

Hromenko, S. Kontseptsiya Multyfrontyru. *Ukrainskii Multyfrontyr: nova skhema istorii Ukrainy (neolit – pochatok XX stolittia)*. Kharkiv, 2024. S. 10–26.

Hrushevskii M. S. Istoria Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn. Kyiv, 1991–2015. (Pamiatky istorychnoi dumky Ukrainy). T. 7: Kozatski chasy – do roku 1625. Repryntne vidtvorennia vydannia (Kyiv, Lviv, 1909). Kyiv, 1995. 624 s.

Kappeler A. Yuzhnyy i vostochnyy frontir Rossii v XVII–XVIII vekakh. *Ab Imperio*. 2003. № 1. S. 47–64.

Krupnytskii B. Lis, step i more v protsesi formuvannya ukrainskoi natsii [frahmenty]. *Ukrayinskii Multyfrontyr: nova skhema istoriyi Ukrayiny (neolit – pochatok KHKH stolittya)*. Kharkiv, 2024. S. 74–85.

Pirko V. O. Zaselennya Donechchyny u XVI–XVIII st. (korotkyy istorychnyy narys i uryvky z dzherel) / Ukrayins'kyy kul'turolohichnyy tsentr. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim, 2003. 180 s.

Turchenko H. Imperskii proekt «Novorosiia»: istoria i sohodennia. Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t. Kolektyvna monohrafiia. T. 1. Kyiv, 2014. S. 206–232.

Turchenko H. F. Imperskii proekt «Novorosiia»: sproba realizatsii tsarskoiu vladoiu ta Tymchasovym uriadom. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2014. Vyp. 38. S. 88–96.

Turchenko H., Turchenko F. Proekt «Novorosiia»: 1764–2014. Yuvilei na krovi. Zaporizhzhia: ZNU, 2015. 116 s.